

Громадянське суспільство в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС

Вересень 2008

**ІРИНА СОЛОНЕНКО
РОБЕРТ ХОРОЛЬСЬКИЙ
НАТАЛІЯ ШАПОВАЛОВА
МАКСИМ ЛАЦИБА**

**ГРОМАДСЬКА РАДА ПРИ УКРАЇНСЬКІЙ ЧАСТИНІ КОМІТЕТУ
З ПИТАНЬ СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС**

за підтримки Міжнародного фонду “Відродження”

ІРИНА СОЛОНЕНКО, Міжнародний фонд “Відродження”

РОБЕРТ ХОРОЛЬСЬКИЙ, Українська асоціація європейських студій

НАТАЛІЯ ШАПОВАЛОВА, Міжнародний центр перспективних досліджень

МАКСИМ ЛАЦИБА, Український незалежний центр політичних досліджень

Доповідь здійснена в рамках роботи Громадської ради
при Українській частині комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС

за підтримки Міжнародного фонду “Відродження”

ЗМІСТ

Вступ	4
Роль громадянського суспільства в урядуванні в Європі.....	6
Роль громадянського суспільства у договірній практиці ЄС з третіми країнами	9
1. Місце положень про громадянське суспільство у структурі угод	10
2. Визначення поняття громадянського суспільства в угодах.....	10
3. Роль, що відводиться громадянському суспільству угодами	10
4. Інституційні механізми	11
Практика залучення громадянського суспільства до розвитку відносин між ЄС та третіми країнами	13
1. Інституціалізація залучення громадянського суспільства на основі положень міжнародного договору.....	13
2. Інституціалізація залучення громадянського суспільства на основі інших домовленостей	13
Пропозиції до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.....	17
1. Українське громадянське суспільство: хто його репрезентує і який має потенціал до перетворення на потужного актора у розвиткові відносин між Україною та ЄС.....	17
2. Громадянське суспільство ЄС: хто його репрезентує і як воно може бути залучене до реалізації угоди з Україною? ...	17
3. Пропозиції щодо положень про громадянське суспільство у новій угоді	19
4. Інституційний механізм	20

Угода про асоціацію¹ між Україною та ЄС, переговори щодо якої наразі тривають, має стати, з одного боку, інструментом поглиблення відносин між Україною та ЄС, а з іншого, – подальшої трансформації України в державу з плюралістичною демократією і вільною ринковою економікою. Нова угода передбачатиме значно глибший зміст двосторонніх відносин, ніж чинна Угода про партнерство та співробітництво, а з низки питань угода дозволить досягти глибшого рівня інтеграції України до ЄС, ніж той, що передбачався в угодах про асоціацію, підписаних в 1990-х роках з країнами Центральної та Східної Європи. Угода запропонує всеохоплюючий комплекс інструментів, що забезпечуватимуть входження України в економічний, соціальний і політичний простір ЄС: створення поглибленої зони вільної торгівлі, зближення у зовнішній і безпековій політиці, співпраця в галузі міграції, охорони кордонів, боротьби з організованою злочинністю, а також поглиблення співпраці та наближення політик у пріоритетних галузях економіки. Відповідно, слід очікувати й посилення спроможності ЄС впливати на внутрішню політику і процес реформ в Україні.

Одним із засобів досягнення цілей інтеграції України до ЄС і демократичної трансформації України є посилення ролі громадянського суспільства в системі відносин Україна – ЄС, зокрема, через участь у реалізації нової угоди. Адже загально визнаним є той факт, що справжній демократичний устрій та забезпечення добробуту суспільства не є можливими без наявності розвиненого громадянського суспільства. Останнє виконує подвійну функцію: забезпечує підзвітність влади громадянам і надає різноманітні соціальні послуги.

Хоча існує багато визначень громадянського суспільства, автори цієї доповіді спиратимуться на визначення, яким оперує Європейська комісія: до громадянського суспільства належать учасники ринку праці, тобто соціальні партнери (профспілки та федерації роботодавців), організації, що представляють соціальних та економічних гравців у широкому сенсі (наприклад, організації споживачів), громадські організації (неурядові організації) та організації на рівні громади, через які громадяни можуть брати участь в організації життя громади (наприклад, молодіжні асоціації чи об'єднання батьків), тощо².

Важливість участі громадянського суспільства в реалізації нової угоди вимагає, щоб під час переговорів обов'язково було порушене питання про необхідність закріплення положень, присвячених громадянському суспільству. Як стало відомо, Європейський економічний та соціальний комітет (ЄЕСК)³ готує свої пропозиції щодо посилення ролі громадянського суспільства у відносинах Європейського Союзу з Україною, у тому числі через закріплення відповідних положень у новій угоді. Зокрема, ЄЕСК пропонує створити двосторонній орган за участі громадянських суспільств сторін.

Ця аналітична доповідь має на меті запропонувати, яким чином можна відобразити роль громадянського суспільства в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС. Рекомендації доповіді ґрунтуються на аналізі міжнародної договірної практики ЄС щодо залучення громадянського суспільства та практик співпраці між громадянськими суспільствами ЄС і третіх країн.

На думку авторів доповіді, закріплення положень про громадянське суспільство суттєво зміцнить потенціал нової угоди. По-перше, поглиблені відносини на рівні громадянського суспільства стануть додатковими засобами посилення співпраці між Україною та ЄС. З цієї точки зору угода має передбачати створення відповідних платформ і каналів для розвитку діалогу і співпраці між якомога ширшим колом представників громадянських суспільств сторін.

По-друге, угода може стати важливим інструментом розвитку громадянського суспільства, і передусім в Україні. Положення угоди мають включити зобов'язання договірних сторін перед громадянським суспільством щодо створення сприятливих умов для його розвитку, зокрема, через створення належного регуляторного середовища, залучення до процесу прийняття і реалізації рішень органами влади, створення каналів соціалізації

¹ Домовленість про те, що Угода буде належати до угод про асоціацію, було оприлюднене на саміті Україна – ЄС, що відбувся 9 вересня 2008 року в Парижі. Про особливості таких угод та можливі наслідки для України, див.: Сушко О., Хорольський Р., Шумило О., Шевляков І. Новий базовий договір між ЄС та Україною: пропозиції українських експертів. KAS Policy Paper 8, 2007. – С. 9, 10.

² Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, "Civil Society Dialogue between the EU and Candidate Countries", COM(2005) 290 final, Brussels 29.06.2005, p. 4.

³ Дорадчий орган при інституціях ЄС, що об'єднує соціальних партнерів і представників громадянського суспільства в ЄС.

громадянського суспільства, розвиток інструментів посилення спроможності організацій громадянського суспільства та надання їм фінансової підтримки.

По-третє, громадянські суспільства України та ЄС будуть здатні зробити помітний внесок у реалізацію нової угоди, зокрема, через використання важелів контролю за її виконанням та через ініціювання змін до угоди, що вимагатимуться суспільствами на відповідному етапі розвитку відносин договірних сторін. Як відомо, угоди про асоціацію є динамічними інструментами, оскільки передбачають можливість їхньої зміни шляхом ухвалення відповідного рішення двосторонньою інституцією (Радою з питань асоціації).

Відтак, нова угода не повинна обмежуватися лише спеціальним розділом, присвяченим громадянському суспільству, а має також містити у різних розділах положення, що дозволять відобразити наскрізний характер теми громадянського суспільства. Більш того, автори доповіді пропонують за допомогою угоди створити двосторонню інституцію, що через представництво громадянських суспільств України та ЄС сприятиме поглибленню діалогу і співпраці між договірними сторонами.

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УРЯДУВАННІ У ЄВРОПІ

Як відомо, у другій половині ХХ століття роль громадянського суспільства у міжнародних відносинах почала набувати усе більшого значення. Нині діяльність громадських організацій у публічному житті країни вважається невід'ємним елементом сталої демократії. Розвиток громадянського суспільства перебуває у центрі уваги міжнародних організацій та об'єднань за участю демократій у Європі. Так, Рада Європи постійно наголошує на необхідності посиленні ролі громадянського суспільства у становленні ефективної плюралістичної демократії і розвиває необхідні для цього інструменти. Рада Європи ще у 1951 році визнала важливість громадських організацій, а право громадян на зібрання та об'єднання гарантовано низкою Конвенцій Ради Європи⁵. Окремо варто виділити Європейську Конвенцію щодо визнання юридичної особи міжнародних неурядових організацій⁶, що була відкрита до підписання країнами-членами Ради Європи у 1986 році і набула чинності у 1991 році. Конвенція забезпечує юридичні підстави для діяльності громадських організацій (більшою мірою міжнародних) на міжнародному рівні. Наступним кроком у визнанні ролі громадянського суспільства стало затвердження Радою Європи "Рекомендацій щодо розвитку та посилення громадських організацій у Європі" у 1998 році та "Основоположних принципів статусу громадських організацій у Європі" у 2002 році. Обидва документи, хоч і не є юридично зобов'язуючими, доповнюють вищезазначену Конвенцію у тій її частині, що стосується діяльності громадських організацій на національному рівні. У жовтні 2007 року після тривалої підготовчої роботи Комітет Міністрів Ради Європи затвердив "Рекомендації щодо юридичного статусу громадських організацій у Європі". Документ визначає мінімальні стандарти щодо створення, управління та загальної діяльності громадських організацій у країнах-членах Ради Європи і адресований як органам державної влади, так і самим громадським організаціям⁷. Останній документ особливо свідчить не просто про визнання важливої ролі громадських організацій як основоположного елементу демократичного суспільства, а про зобов'язання, що країни-члени Ради Європи мають на себе взяти у створенні відповідних умов для розвитку та залучення громадських організацій до прийняття рішень. Відповідні норми та зобов'язання поширюються і на Україну як члена Ради Європи.

Що стосується Європейського Союзу, тут теж останнім часом відбулося значне переосмислення ролі громадянського суспільства, хоча механізми залучення і визнання важливості громадянського суспільства були закладені в основоположні договори ще Європейських Спільнот від самого початку. Так, згідно з Римськими договорами від 1957 року був створений Європейський економічний та соціальний комітет (ЄЕСК) з метою залучення економічних та соціальних груп інтересів до процесу формування спільного ринку (йшлося в основному про виробників, бізнес-асоціації та профспілки). Єдиний Європейський Акт (1986), Маастрихтський договір (1992), Амстердамський договір (1997) та Ніццький договір (2000) ще більше посилили роль ЄЕСК як консультативного/ дорадчого органу у прийнятті рішень керівними інституціями ЄС.

Паралельно з роботою ЄЕСК розвивалася низка безпосередніх механізмів впливу на керівні інституції ЄС та інструментів консультацій з боку цих самих інституцій (передусім, Європейської Комісії) з різними групами інтересів. Таким чином, протягом вже років у Брюсселі виникла велика кількість представницьких органів, громадських платформ, що представляли інтереси громадянського суспільства країн-членів ЄС у різних сферах, чи просто комерційних лобістських структур, які намагалися впливати на прийняття рішень і з якими консультувалася Європейська Комісія, хоча процес консультацій не був регламентований у чіткий спосіб з боку Європейської Комісії. Підписання Маастрихтського договору у 1992 році стимулювало дискусії у ЄС щодо демократичної легітимності ЄС та його інституцій (адже, Європейська Комісія не є аналогом національного уряду, що формується обраними народом представниками), що спонукало Комісію ЄС до вироблення пропозицій щодо вирішення проблеми легітимності. Кульмінацією тривалого процесу стало оприлюднення Білої книги під назвою "Європейське урядування" у липні 2001 року⁸. Біла книга запропонувала механізми "участі" та "відкритості"

⁵ Йдеться про Європейську конвенцію з прав людини (Статті 10 та 11), Європейську соціальну хартію, переглянута (Стаття 5), Європейську Конвенцію щодо визнання юридичної особи міжнародних неурядових організацій, Конвенцію щодо участі іноземців у громадському житті на місцевому рівні, Рамкову конвенцію захисту національних меншин (Статті 3, 7 та 8), тощо.

⁶ European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-Governmental Organisations [CETS N° 124]. Текст знаходиться на веб-сторінці Ради Європи - http://www.coe.int/t/e/ngo/public/legal_standards/Legal_standards_en.asp#TopOfPage.

⁷ Текст документу "Recommendation CM/Rec(2007)14 of the Committee of Ministers to member states on the legal status of non-governmental organisations in Europe" можна знайти на веб-сторінці Ради Європи - http://www.coe.int/t/e/ngo/public/legal_standards/Legal_standards_en.asp.

⁸ European Commission (2001). European Governance. A White Paper. Brussels, 25.7.2001, COM(2001) 428 final.

шляхом залучення “громадянського суспільства” ЄС з метою посилення легітимності прийняття рішень, а також забезпечення їх ефективної реалізації⁹. Наступним кроком стало оприлюднення у грудні 2002 року Повідомлення “Загальні принципи та мінімальні стандарти консультацій з зацікавленими сторонами з боку Комісії”, яке визначає принципи (залучення, відкритість, підзвітність, ефективність та цілісність), що ними має керуватися Європейська Комісія у здійсненні консультацій з третіми сторонами¹⁰. У травні 2008 року було оприлюднене ще одне Повідомлення Європейської Комісії під назвою “Європейська ініціатива прозорості. Рамки для відносин з представниками інтересів (Реєстр та Правила процедури)”¹¹. А в червні 2008 року вже було започатковано реєстр представників інтересів. Таким чином, усі, хто зареєструється, мають можливість вказати сфери своїх інтересів і, відповідно, з ними будуть здійснюватися консультації у цих сферах¹². Отже, станом на сьогодні співпраця Європейської Комісії з громадянським суспільством ЄС є достатньо розвинутою, а, що більш важливо, прозорою і чітко регламентованою.

Розвиток політики розширення ЄС протягом 90-х років минулого століття та першого десятиріччя нового століття також свідчить про еволюцію підходів у ЄС щодо громадянського суспільства. У випадку з країнами-кандидатами на вступ з Центрально-Східної Європи існували спеціальні програми розвитку громадянського суспільства в рамках фінансового інструменту Phare. Ці програми, як правило, адмініструвалися спеціально створеними фондами розвитку громадянського суспільства у кожній країні-кандидатові¹³. У випадку з країнами Західних Балкан, що сьогодні претендують на вступ до ЄС, і Туреччиною, Європейська Комісія також має політику розвитку громадянського суспільства. Так, у Повідомленні Європейської Комісії щодо діалогу між громадянським суспільством ЄС та країн-кандидатів від 2005 року¹⁴ пропонуються численні інструменти розвитку такого діалогу, на що виділяється окреме фінансування. Також в рамках фінансового інструменту ЄС щодо підготовки до вступу (Instrument for Pre-Accession (IPA)), що почав працювати з 2007 року в рамках чинної фінансової перспективи ЄС, створено спеціальний Інструмент для громадянського суспільства (Civil Society Facility), що передбачає підтримку місцевих ініціатив, розвиток спроможності та посилення ролі громадянського суспільства у країнах-кандидатах, а також підтримку розвитку мереж і партнерства на рівні організацій громадянського суспільства з ЄС та країн-кандидатів¹⁵.

Визнання важливої ролі громадянського суспільства також знайшло своє відображення у Європейській політиці сусідства (ЄПС), хоча, поки що має більш риторичний характер. Так, у Комунікації Європейської Комісії «Про посилення Європейської політики сусідства» від 4 грудня 2006 року відзначається вагомий роль громадянського суспільства в розвитку контактів між людьми/ суспільствами. При цьому наголошується, що участь громадянського суспільства в реалізації ЄПС не повинна обмежуватися лише цим аспектом, а організації громадянського суспільства (ОГС) мають бути повноцінними учасниками процесу реформ через участь у прийнятті рішень, їх реалізації та моніторингу¹⁶. Далі, у Повідомленні Європейської Комісії «Міцна Європейська політика сусідства» від 5 грудня 2007 року йдеться про те, що “...організація платформи для представлення громадянського суспільства у ЄПС була би бажаним розвитком подій. Європейська Комісія буде заохочувати залучення широкого спектру груп інтересів у моніторинг реалізації Планів дій ЄПС, просуватиме діалог у країнах-партнерах між урядами та громадянськими суспільствами цих країн і намагатиметься залучити усе більшу кількість груп інтересів до процесу реформ”¹⁷. План дій Україна-ЄС не є достатньо розвинутим у цьому

⁹ Детальний огляд еволюції підходів до залучення громадянського суспільства у ЄС, а також дискусій, що їх викликало оприлюднення Білої книги можна знайти у наступній статті: Finke, Barbara (2007), Civil Society Participation in EU governance. Living Reviews in European Governance. <http://europeangovernance.livingreviews.org/Articles/lreg-2007-2/>

¹⁰ European Commission (2002). Communication “Towards a reinforced culture of consultation and dialogue - General principles and minimum standards for consultation of interested parties by the Commission”. COM(2002) 704 final. Brussels, 11.12.2002.

¹¹ Communication from the European Commission “European Transparency Initiative. A framework for relations with interest representatives (Register and the Code of Conduct)”. COM(2008) 323 final. Brussels, 27.5.2008.

¹² Веб-сторінка Реєстру є наступна - <https://webgate.ec.europa.eu/transparency/regrin/welcome.do?locale=en#en>. Більше інформації про розвиток відносин Європейської Комісії з громадянським суспільством можна знайти на веб-сторінці http://ec.europa.eu/civil_society/apgen_en.htm.

¹³ Інформація про Фонд розвитку громадянського суспільства Чеської Республіки можна знайти за лінком <http://www.nros.cz/vyrocni-zpravy-nros>.

¹⁴ Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, “Civil Society Dialogue between the EU and Candidate Countries”, COM(2005) 290 final, Brussels 29.06.2005.

¹⁵ <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/08/141&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>

¹⁶ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament «On Strengthening the European Neighbourhood Policy».- COM(2006) 726 final.- Brussels, 4 December 2006.- P. 7.

¹⁷ Communication from the Commission «A Strong European Neighbourhood Policy».- COM(2007) 774 final.- Brussels, 5 December 2007.- P. 11.

відношенні, що можна пояснити тим, що він затверджувався ще на початку 2005 року, коли принцип визнання ролі громадянського суспільства ще не був розвинутим у ЄПС. Отже, у Плані дій Україна-ЄС кілька разів згадується розвиток громадянського суспільства, зокрема, в контексті залучення до прийняття рішень та трансграничного співробітництва, але не йдеться про більш конкретні зобов'язання.

Серед практичних кроків у напрямку визнання ролі громадянського суспільства варто зазначити запрошення представників громадянського суспільства ЄС та країн ЄПС до участі у першій конференції ЄПС, організованій Європейською Комісією у вересні 2007 року¹⁸, а також організацію окремої конференції Європейською Комісією для представників громадянського суспільства ЄПС в рамках програми Чорноморська Синергія (Black Sea Synergy) у травні 2008 року у Молдові. Крім того, відчувається зацікавленість Європейської Комісії в оцінці виконання Планів дій в рамках ЄПС з боку громадянського суспільства. Так, у процесі підготовки звіту щодо реалізації ЄПС для кожної окремо країни-партнера, Представництва Європейської Комісії у відповідних країнах провели процес консультацій з місцевими організаціями громадянського суспільства (у Києві, зокрема, відбулися круглі столи у грудні 2007 року – січні 2008 року). Крім того, у січні 2008 року Європейська Комісія оголосила про залучення результатів моніторингу реалізації Планів дій, що його здійснюють організації громадянського суспільства. Зміст звітів щодо країн-учасниць ЄПС, що були оприлюднені у квітні 2008 року, значно покращився порівняно з аналогічними звітами від грудня 2006 року з точки зору рівня деталізації та експертизи, що свідчить про врахування оцінки громадянського суспільства. Насамкінець, варто згадати конференцію, що її організувало Представництво Європейської Комісії в Україні у червні 2008 року, що саме мала на меті обговорити з представниками громадянського суспільства України механізми їхнього залучення до розвитку політики ЄС щодо України.

Таким чином, згідно з практикою, яка склалася у Європі та Європейському Союзі, зокрема, а також зважаючи на динаміку відносини між Україною та ЄС, є усі підстави для надання вагомої та впливової ролі громадянському суспільству у новій угоді між Україною та ЄС.

¹⁸ Детальна інформація знаходиться за цим лінком: http://ec.europa.eu/world/enp/conferences_2007_en.htm.

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ДОГОВІРНІЙ ПРАКТИЦІ ЄС З ТРЕТІМИ КРАЇНАМИ

Договірна практика ЄС з третіми країнами свідчить, що включення положень про розвиток громадянського суспільства та визнання його важливої ролі у розвитку відносин між ЄС і третіми країнами стало практикою лише протягом останнього десятиліття. У більшості угод між ЄС і третіми країнами (зокрема, з європейськими країнами) відсутні положення про громадянське суспільство. Зокрема, немає цих положень у наступних угодах, укладених протягом 1990-х – 2000-х років:

- Угоді про Європейський економічний простір 1993 року;
- Європейських угодах з країнами Центрально-Східної Європи;
- Угодах про стабілізацію та асоціацію з балканськими країнами;
- Євро-середземноморських угодах про асоціацію;
- Угодах про партнерство та співробітництво з пострадянськими країнами.

Швидше як винятки можна згадати Угоду про партнерство та співробітництво з Узбекистаном 1996 року¹⁹, Тимчасову асоціативну угоду про торгівлю і співробітництво з Палестинською автономією 1997 року²⁰, а також Угоду про стабілізацію та асоціацію з Албанією 2006 року²¹.

Натомість досить розлогі положення про громадянське суспільство можна знайти в угодах ЄС з неєвропейськими країнами, що були укладені відносно недавно:

- Угоді про економічне партнерство, політичну координацію та співробітництво з Мексикою 1997 року²²;
- Угоді про торгівлю, розвиток і співробітництво з Південно-Африканською Республікою 1999 року²³;
- Угода про партнерство з африканськими, карибськими та тихоокеанськими державами 2000 року²⁴ (далі – Котонуська угода);
- Угоді про асоціацію з Чилі 2002 року²⁵.

В угодах ЄС з Узбекистаном, Албанією та Мексикою лише в загальному вигляді проголошується принцип важливості сприяння розвитку громадянського суспільства з боку договірних сторін, а в угоді з Південно-Африканською Республікою цей принцип доповнено поодинокими положеннями щодо можливого інструментарію його реалізації. Натомість у Котонуській угоді та угоді з Чилі положення про громадянське суспільство отримали найбільшого розвитку. Зокрема, на системному рівні вибудовується інструментарій реалізації цього принципу через створення інституційного механізму співпраці громадянських суспільств двох сторін. Саме тому угоду ЄС з Чилі та Котонуську угоду слід сприймати як такі, що мають прецедентний характер і становлять найбільший інтерес для нас.

19 Відповідно до ст. 1 цієї Угоди одна цілей партнерства, запровадженого Угодою, – це

«сприяти розбудові громадянського суспільства в Узбекистані, що ґрунтується на верховенстві права» («The objectives of this partnership are: <...> to assist in the construction of a *civil society* in Uzbekistan based upon the rule of law» – курсив додано).

20 Відповідно до ч. 3 ст. 58 Угоди (стосується співпраці у галузі освіти та навчання)

«Слід активно сприяти підготовці молоді до розвитку в активних громадян у демократичному громадянському суспільстві» («Preparing young people to become active citizens in democratic *civil society* should be actively promoted» – курсив додано). Однак у даному випадку очевидно, що статус громадянського суспільства не є безпосереднім об'єктом правового регулювання.

21 У преамбулі Угоди зазначається, що Сторони беруть до уваги своє зобов'язання «сприяти всіма засобами політичній, економічній та інституційній стабілізації в Албанії, а так само в регіоні», зокрема, через розвиток громадянського суспільства. («CONSIDERING the commitment of the Parties to contribute by all means to the political, economic and institutional stabilisation in Albania as well as in the region, through the development of *civil society* and democratisation, institution building and public administration reform, regional trade integration and enhanced economic cooperation, as well as through cooperation in a wide range of areas, particularly in justice and home affairs, and the strengthening of national and regional security» – курсив додано).

22 Economic Partnership, Political Coordination and Cooperation Agreement between the European Community and its Member States, of the one part, and the United Mexican States, of the other part // Official Journal of the European Communities. – 28.10.2000, L 276. – P. 45.

23 Agreement on Trade, Development and Cooperation between the European Community and its Member States, of the one part, and the Republic of South Africa, of the other part // Official Journal of the European Communities. – 4.12.1999, L 311. – P. 3.

24 Partnership agreement between the members of the African, Caribbean and Pacific Group of States of the one part, and the European Community and its Member States, of the other part // Official Journal of the European Communities. – 15.12.2000, L 317. – P. 3.

25 Agreement establishing an association between the European Community and its Member States, of the one part, and the Republic of Chile, of the other part // Official Journal of the European Union. – 30.12.2002, L 352. – P. 1.

1. Місце положень про громадянське суспільство у структурі угод

Положення про громадянське суспільство як правило розміщені у розділі, присвяченому секторальному співробітництву (а в угодах з Мексикою і Південно-Африканською Республікою – лише в цьому розділі)²⁶. У цій частині угоди договірні сторони визначають галузі, у розвитку співпраці в яких вони зацікавлені, та встановлюють кінцеві цілі й засадничі принципи такої співпраці.

Проте угоди, що більш системно регламентують питання про громадянське суспільство, містять відповідні норми також:

- в преамбулі та/або в розділі про загальні положення чи політичний діалог, де декларується принцип сприяння розвитку громадянського суспільства;
- в розділі про інституційну структуру, в якому визначаються інституції та процедури реалізації положень угоди про громадянське суспільство.

2. Визначення поняття громадянського суспільства в угодах

У договірній практиці ЄС найбільш поширеним є термін “громадянське суспільство” (civil society). Поряд з ним, або як альтернатива йому, вживаються такі терміни як “неурядові організації” (non-governmental organisations), “недержавні організації” (non-state organisations), “неурядові актори” (non-governmental actors), “недержавні актори” (non-State actors), “неурядові партнери та актори з питань розвитку” (non-governmental development partners and actors).

В цілому, угоди ЄС з третіми країнами не містять визначення терміну “громадянське суспільство”, і лише Котонуська угода та Угода про асоціацію з Чилі становлять винятки. Так, Котонуська угода майже вичерпно регламентує, що до «акторів співпраці», окрім держави на різних рівнях, належать такі недержавні актори, як приватний сектор, економічно-соціальні партнери, включно з профспілковими організаціями, та громадянське суспільство в усіх його формах згідно з національними особливостями. При цьому визнання Сторонами неурядових акторів залежить від тої міри, якою вони відображають потреби населення, від їхніх конкретних повноважень, а також чи демократично і прозоро вони організовані та управляються²⁷. Окрім того, у Спільній декларації про акторів партнерства, що стосується ст. 6 Угоди, Договірні Сторони заявили, що “...визначення громадянського суспільства може суттєво різнитися відповідно до соціально-економічних і культурних умов у кожній з країн Африки, Карибського та Тихоокеанського регіонів (АКТ). Тим не менше, [Сторони] вважають, що це визначення може включати, між іншим, такі організації: групи та агенції з прав людини, первинні організації (grassroots organizations), жіночі асоціації, молодіжні організації, організації із захисту дітей, екологічні рухи, фермерські організації, асоціації споживачів, релігійні організації, структури, що надають допомогу (громадські організації, навчальні та дослідницькі установи), культурні асоціації та засоби масової інформації»²⁸.

Угода про Асоціацію з Чилі менш розлого регламентує це питання: лише на основі аналізу відповідних положень Угоди²⁹ можна зробити висновок, що поняття “громадянське суспільство” включає партнерів соціального діалогу та громадські/ неурядові організації (“social interlocutors and Non-Governmental Organisations”).

3. Роль, що відводиться громадянському суспільству угодами

Аналіз угод ЄС з третіми сторонами, а, більшою мірою, Котонуської угоди та Угоди про Асоціацію з Чилі, дозволяє зробити висновок, що роль громадянського суспільства розглядається у двох площинах. З одного боку, розвиток громадянського суспільства є однією з демократичних цінностей, а тому розвиток і зміцнення громадянського суспільства визначаються як одна з фундаментальних цілей співпраці сторін (поруч з такими цілями як підтримка демократії, захист прав людини, належне урядування), або ж як один з ключових засобів реалізації цих цілей³⁰. З іншого боку, громадянське суспільство визначається як актор, суб’єкт співпраці. Сторони

26 Зазвичай «велика» двостороння угода ЄС з третьою країною має таку структуру: преамбула, розділи про загальні положення, політичний діалог, секторальна співпраця, режим торгівлі, інституційна структура і заключні положення, а також додатки.

27 Стаття 6 Котонуської угоди.

28 Див. Декларацію I «Спільна декларація про акторів партнерства (стаття 6)», що є складовою частиною Заключного акту до Котонуської угоди.

29 Див. ч. 1 ст. 48 Угоди про асоціацію з Чилі.

30 Див. ч. 2 ст. 39 Угоди з Мексикою, ч. 1 ст. 66 Угоди з Південно-Африканською Республікою, ч. 4 ст. 1 та ч. 4 ст. 9 Котонуської угоди, ч. 2 ст. 41 Угоди з Чилі.

визнають за громадянським суспільством “доповнювальну роль і потенціал робити внесок” у їхню співпрацю³¹. З цієї точки зору громадянське суспільство залучається до співпраці як партнер договірних сторін, і його роль полягає в тому, щоб бути засобом посилення ефективності співпраці сторін.

Для того, щоб реалізувати цей потенціал, Котонуська угода та Угода з Чилі надають представникам громадянських суспільств сторін необхідні повноваження, створюють інституційне середовище та передбачають надання необхідних ресурсів. Так, у зазначених угодах представникам громадянського суспільства надаються такі права:

- бути поінформованими та залученими до консультацій про політики і стратегії співпраці, про пріоритети співпраці, особливо в галузях, що стосуються або прямо їх зачіпають, а також про політичний діалог;
- отримувати фінансові ресурси на умовах, встановлених в угоді, та згідно з внутрішніми правилами кожної із договірних сторін для підтримки місцевих процесів розвитку;
- залучатися до участі в реалізації проектів і програм співпраці у галузях, що їх стосуються, або коли ці актори мають порівняльні переваги;
- отримувати підтримку в розбудові спроможності (capacity-building support) у важливих галузях, щоб посилити потенціал цих акторів, зокрема у частині їхньої організації та представництва, а також з метою заснування консультаційних механізмів, включно з каналами комунікації і діалогу, та сприяння стратегічним альянсам.³²

Окрім того, з Угоди з Чилі³³ випливає, що громадянські суспільства сторін мають право бути поінформованими про реалізацію угоди та право надавати свої пропозиції щодо покращення реалізації угоди.

4. Інституційні механізми

Окремої уваги заслуговують інституційні положення угод, що визначають механізми залучення громадянського суспільства до співпраці між договірними сторонами. Громадянське суспільство не є юридичною особою, а тому інституціалізація механізмів участі представників громадянського суспільства у співпраці договірних сторін дуже важлива. Іншими словами, без відповідного інституційного механізму громадянське суспільство не зможе скористатися можливостями, наданими угодою.

Котонуська угода та Угода з Чилі є прикладами двох різних моделей інституціалізації ролі громадянського суспільства. На підставі Котонуської угоди залучення організацій громадянського суспільства здійснюється через двосторонні органи міжурядової співпраці, тоді як на підставі Угоди з Чилі створено спеціальний двосторонній орган, що складається з представників організованого громадянського суспільства. Варто зауважити, що у випадку з Котонуською угодою ми маємо справу з багатосторонніми відносинами, коли партнером ЄС виступає велика група країн. Напевно, для цієї ситуації є неприйнятною модель, що застосована у випадку з Чилі, яка була б занадто складною для втілення у життя хоча б з організаційних міркувань.

Отже, згідно зі ст. 14 Котонуської угоди спільними органами є Рада міністрів, Рада послів та Спільна парламентська асамблея. Участь громадянського суспільства у співпраці сторін реалізується через Раду міністрів³⁴ та Спільну парламентську асамблею³⁵. Так, Рада міністрів «здійснює постійний діалог з представниками соціально-економічних партнерів та інших акторів громадянського суспільства в АКТ та ЄС. З цією метою паралельно з засіданнями [Ради] можуть проводитися консультації [з громадянським суспільством]»³⁶. У свою чергу Спільна парламентська асамблея «організовує регулярні контакти з представниками економічно-соціальних партнерів та інших акторів громадянського суспільства АКТ–ЄС з метою отримання їхніх поглядів щодо досягнення цілей Угоди»³⁷. Окрім того, окремі положення Котонуської угоди передбачають безпосередню участь представників громадянського суспільства у реалізації конкретних програм, наприклад, щодо регіонального розвитку (ч. 3 ст. 30) чи надання гуманітарної допомоги (ч. 6 ст. 72).

31 Див. ст. 4 Котонуської угоди, ст. 48 Угоди з Чилі.

32 Див. ст. 4 Котонуської угоди, ст. 48 Угоди з Чилі.

33 Див. ст. 11 Угоди з Чилі.

34 Згідно з ч. 1 ст. 15 Котонуської угоди складається з представників урядів держав-учасниць угоди та членів Ради ЄС і Європейської комісії.

35 Відповідно до ч. 1 ст. 17 Котонуської угоди включає представників парламентів держав-учасниць угоди та депутатів Європейського парламенту.

36 Частина 3 ст. 15 Котонуської угоди.

37 Частина 3 ст. 17 Котонуської угоди

Згідно з Угодою про асоціацію з Чилі передбачено створення чотирьох спільних органів – Ради з питань асоціації, Комітету з питань асоціації, Парламентського комітету з питань асоціації та Спільного консультативного комітету, а також низки спеціальних комітетів з окремих питань технічного характеру. Участь громадянського суспільства у співпраці сторін реалізується через Спільний консультативний комітет, який передбачає представництво організованих громадянських суспільств договірних сторін. Стаття 10 Угоди встановлює:

- “1. Цим засновується Спільний консультативний комітет із завданням допомагати Раді з питань асоціації в сприянні діалогу та співпраці між різноманітними економічно-соціальними організаціями громадянського суспільства в Європейському Союзі та Чилі. Такі діалог і співпраця охоплюють усі економічно-соціальні аспекти відносин між Спільнотою і Чилі, як вони постають у контексті реалізації цієї Угоди. Комітет може висловити свою думку з питань, що виникають у цих галузях.
2. Спільний консультативний комітет складається з рівної кількості членів Європейського економічного та соціального комітету, з одного боку, та членів відповідних інституцій, які займаються економічно-соціальними питаннями в Республіці Чилі, з іншого боку.
3. Спільний консультативний комітет здійснює свою діяльність на основі консультацій з боку Ради з питань асоціації або, в цілях сприяння діалогу між різноманітними соціально-економічними представниками, з власної ініціативи.
4. Спільний консультативний комітет затверджує власні правила процедури”.

Таким чином, відповідно до Угоди з Чилі інституційний механізм залучення громадянських суспільств до співробітництва сторін побудовано на таких засадах:

- створюється окремий орган (Спільний консультативний комітет), який покликаний сприяти діалогу та співпраці між різноманітними організаціями громадянського суспільства в ЄС та Чилі;
- цей орган формується на паритетній основі з представників Європейського економічного та соціального комітету (ЄЕСК) та відповідних інституцій Чилі, які займаються економічно-соціальними питаннями. При цьому варто звернути увагу на два моменти. По-перше, вирішальний вплив на визначення складу цього спільного органу мають уряди договірних сторін. По-друге, згаданий ЄЕСК є дорадчим органом ЄС (його завдання полягає в наданні Раді ЄС та Європейській Комісії обґрунтованих пропозицій щодо рішень, які ними розробляються або ухвалюються), що складається з представників різних економічних і соціальних складових організованого громадянського суспільства, про що вже йшлося вище³⁸;
- компетенція цього органу обмежується «всіма економічно-соціальними аспектами відносин між Спільнотою і Чилі». Таким чином, угода дозволяє йому втручатися в ті питання, що охоплюються компетенцією Європейської спільноти і мають економічно-соціальний характер;
- цей спільний орган впливає на співпрацю договірних сторін опосередковано – через надання допомоги Раді з питань асоціації, яка є головним органом здійснення співпраці сторін.

Утім, Угода з Чилі передбачає можливість ширшого залучення представників громадянського суспільства до двостороннього діалогу і на основі безпосередніх контактів. Згідно зі Статтею 11 Угоди “...Сторони будуть також сприяти регулярним зустрічам представників громадянських суспільств Європейського Союзу та Чилі, включно з академічною спільнотою, соціально-економічними партнерами та неурядовими організаціями з метою їхньої поінформованості про реалізацію цієї угоди та отримання їхніх пропозицій щодо покращення [її реалізації]”.

³⁸ Див. також ст. 257 Договору про заснування Європейської спільноти.

ПРАКТИКА ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДО РОЗВИТКУ ВІДНОСИН МІЖ ЄС ТА ТРЕТІМИ КРАЇНАМИ

Практика відносин ЄС з третіми країнами вказує на те, що інституціалізація залучення громадянського суспільства у двосторонньому та багатосторонньому форматі можлива як на основі відповідних міжнародних договорів, так і без цього. Так, наприклад, у відносинах між ЄС та Мексикою існує інституція двосторонніх зустрічей на рівні громадянського суспільства, хоча цей інститут не передбачений угодою між ними³⁹. Є й інші аналогічні приклади, про що йтиметься нижче.

1. Інституціалізація залучення громадянського суспільства на основі положень міжнародного договору

Як вже згадувалося вище, у договірній практиці ЄС найбільш розвинутими з точки зору відображення ролі і залучення громадянського суспільства є Угода про Асоціацію з Чилі та Котонуська угода. Якщо у минулому розділі йшлося про зміст відповідних положень угод, у цьому розділі ми спробуємо проаналізувати те, як відповідні положення реалізуються на практиці.

Отже, Угода про Асоціацію з Чилі набула чинності з 1 березня 2005 р. Відповідно до ст. 11 Угоди Перша і на сьогодні єдина зустріч Спільного консультативного комітету відбулася 29 листопада 2006 р. в м. Сантьяго і мала досить загальний характер.

Що стосується Котонуської угоди, на її підставі було створено Форум громадянського суспільства країн АКТ та ЄС. Перший Форум тривав 3-5 липня 2001 в Брюсселі і зосередився на питаннях участі організацій громадянського суспільства у виконанні Котонуської угоди. Другий Форум відбувся лише через п'ять років, 19-21 квітня 2006 року "з метою полегшення загального політичного діалогу між урядами країн АКТ та неурядовими акторами". За результатами Форумів ухвалюються Плани дій, однак ці документи носять досить загальний характер, і тому важко судити, наскільки вони виконуються. Ці форуми швидше виконують дорадчу функцію для Європейського Союзу у процесі вироблення політики розвитку країн АКТ.

2. Інституціалізація залучення громадянського суспільства на основі інших домовленостей

Існує багато прикладів інституціалізації залучення громадянського суспільства до двосторонніх та багатосторонніх відносин ЄС з третіми країнами без відповідного забезпечення такого залучення у міжнародній договірній практиці. Найцікавішим, з нашої точки зору, є досвід країн-кандидатів на вступ до ЄС (Туреччини та Хорватії), країн Середземномор'я (країн, що охоплені так званім Барселонським процесом) та Мексики.

Отже, двосторонні органи на рівні громадянського суспільства існують у випадку відносин ЄС з країнами-кандидатами на вступ. Такі органи нині мають з ЄС Туреччина та Хорватія. Підставою для їх утворення є Повідомлення Європейської Комісії від 2005 року про діалог на рівні громадянського суспільства між Європейським Союзом та країнами-кандидатами⁴⁰, договори про асоціацію або рішення двосторонніх органів політичного діалогу в рамках угод. Так, наприклад, угода про асоціацію між ЄС та Туреччиною передбачає, що «Рада Асоціації вживе усіх необхідних заходів для сприяння співпраці та контактам між Європейським Парламентом, Європейським економічним та соціальним комітетом та іншими органами [Європейської] Спільноти з одного боку, та Парламентом Туреччини та відповідними органами в Туреччині з іншого». У випадку з Туреччиною такий орган працює з 1995 року, а у випадку з Хорватією з 2006 року. Підставою для створення останнього є рішення Європейського економічного та соціального комітету, який представляє європейську

³⁹ Economic Partnership, Political Coordination and Cooperation Agreement between the European Community and its Member States, of the one part, and the United Mexican States, of the other part // Official Journal of the European Communities. – 28.10.2000, L 276.

⁴⁰ Про це повідомлення вже йшлося на ст. 3. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, "Civil Society Dialogue between the EU and Candidate Countries", COM(2005) 290 final, Brussels 29.06.2005.

сторону у ньому. ЄЕСК планує поширити цю практику на інші країни Західних Балкан, що претендують на вступ до ЄС, зокрема, 2008 року має бути створено спільний консультативний комітет з Колишньою Югославською Республікою Македонія на підставі рішення, ухваленого Радою Стабілізації та Асоціації та висновків ЄЕСК.

Від ЄС до спільного органу входять представники ЄЕСК, а від країн кандидатів – аналогічний відповідний орган, тобто орган, до якого входять соціально-економічні партнери (профспілки та роботодавці), а також представники різних громадських організацій. Спільний орган має три основні цілі: інтенсифікувати діалог між організаціями громадянського суспільства (ОГС) з ЄС та відповідної країни, підготувати вступ країни до ЄС на рівні громадянського суспільства та залучити ОГС до процесів, пов'язаних з майбутнім вступом відповідної країни до ЄС. Зазвичай орган зустрічається двічі на рік і складається з рівної кількості членів від ЄЕСК та представників ОГС країни-кандидата.

Однак, те, як такі органи створюються і працюють на практиці, залежить від рівня спроможності та самоорганізації громадянського суспільства країни-партнера. Так, Туреччина пішла більш традиційним шляхом. Спільний консультативний комітет між ЄС та Туреччиною складається з 18 членів від ЄЕСК та 18 членів від ОГС Туреччини, що входять до Турецької Економічної і Соціальної Ради. Остання, у свою чергу, об'єднує Конфедерацію асоціацій профспілок Туреччини та Союз Комерційних палат Туреччини⁴¹. Комітет працює над широким переліком питань: енергетики, малих та середніх підприємств, професійної підготовки, агропромислових продуктів в митному союзі між Туреччиною та ЄС, соціальними наслідками митного союзу, економічним розвитком в контексті Лісабонської стратегії, правами профспілок тощо. Проблема залишається те, що аналог ЄЕСК у Туреччині не достатньо широко представляє інтереси громадянського суспільства і, значить, його роль у розвитку діалогу між ОГС ЄС та Туреччини може бути обмеженою. Так, Турецька Економічна і Соціальна Рада - це урядова ініціатива, яка залишається мало функціональною від часу свого створення. ЄС неодноразово наголошував на необхідності її реформи шляхом збільшення кількості представників громадянського суспільства та зміни ролі представників уряду, аби вона могла відігравати більш вагомую роль, однак поки що ситуація не змінюється.

Дещо іншим є досвід Хорватії. Тут спільний консультативний комітет між ЄС та Хорватією був створений між ЄЕСК з боку ЄС та Хорватською Економічно-соціальною Радою⁴² та Радою для розвитку громадянського суспільства⁴³ з боку Хорватії. З боку Хорватії до спільного консультативного комітету входять шість членів – два представники Хорватської асоціації роботодавців, два представники профспілкових організацій і два представники ОГС (Sustaining Community Development / ODRAZ і Union of Associations of People with Dystrophy Croatia /SDDH). Комітет має на меті заснувати додаткові форми діалогу між ЄС та Хорватією, сприяти публічній дискусії щодо наслідків членства Хорватії в ЄС та посиленню ГС через поживлення діалогу між економічними та соціальними групами. Комітет займається економічними та соціальними питаннями, що стосуються угоди про стабілізацію та асоціацію та переговорів про вступ. Як бачимо, у випадку з Хорватією у спільній інституції представлений ширший сегмент громадянського суспільства, що виходить за межі роботодавців та профспілок. Однак і тут відчувається значна залежність від уряду через входження його представників до Ради для розвитку громадянського суспільства.

ОГС країн ЄС та країн Західних Балкан також мають змогу налагоджувати багатосторонній діалог в рамках Західнобалканського Форуму громадянського суспільства, що організовується ЄС. Так, 2008 року було організовано другу зустріч Форуму за участю 150 представників в рамках Головування Словенії в ЄС. Темати зустрічі були центральноєвропейська зона вільної торгівлі та договір про Енергетичну Спільноту.

Є і приклади створення двосторонніх та багатосторонніх органів на рівні організацій громадянського суспільства з країнами, що не є кандидатами на вступ. Так, інституалізація діалогу на рівні громадянського суспільства відбувається між ЄС та Мексикою у формі Форуму громадянського суспільства ЄС - Мексика. Форум відкритий для участі представників ОГС з ЄС та Мексики, таких як неурядові організації, професійні спілки, спілки фермерів, асоціації роботодавців, академічні та соціальні спільноти (університети, дослідницькі центри) та інші актори публічного сектору. Станом на сьогодні вже відбулося дві зустрічі цього органу - 26 листопада 2002 року у Брюсселі та 28 лютого – 1 березня 2005 року в Мехіко. Третій форум запланований на 13-14 листопада 2008

⁴¹ Turkish Confederation of Employer Associations, the Union of Chambers and Commodity Exchanges of Turkey.

⁴² Хорватська GSV складається з 18 членів: з них 6 - голови профспілкових організацій, 6 представників асоціації роботодавців та 4 міністри і 2 віце-президенти урядів, тобто орган створений за тим самим принципом, що і Національна тристороння соціально-економічна рада в Україні. <http://www.socijalno-partnerstvo.hr/?page=1&sub=49>

⁴³ Рада для розвитку громадянського суспільства – дорадчий і експертний орган, чіє завдання розвивати виконання та ефективність програми співпраці між урядом Хорватії та хорватським неурядовими неприбутковими організаціями. До Ради входять представники уряду, ОГС та експерти з питань громадянського суспільства. <http://www.uzuvrh.hr/page.aspx?pageID=75>

року. Його темами буде політичний діалог, співпраця, торгівля та інституалізація діалогу на рівні громадянського суспільства. У свою чергу ЄЕСК 2006 року запропонував створити Спільний консультативний комітет в рамках Угоди з Мексикою, що буде залучений до розвитку, моніторингу та реалізації угоди між ЄС та Мексикою, та координувати роботу Форуму громадянського суспільства⁴⁴.

Іншим прикладом є діяльність багатосторонньої платформи організацій громадянського суспільства з ЄС та країн Середземномор'я – Євросередземноморська неурядова платформа⁴⁵. Ця платформа була утворена як мережа організацій громадянського суспільства з усіх країн Євросередземноморського партнерства і зареєстрована як асоціація за законодавством Франції з штаб-квартирою у Парижі 2002 року. Платформа складається з фізичних та юридичних осіб - незалежних від влади неприбуткових організацій, зареєстрованих в країні-члені Євросередземноморського партнерства чи потенційній країні –членові (професійні спілки, формальні та неформальні групи). Усього до Платформи входять 92 члени, з них 88 є представниками громадських організацій. Членство базується на підписанні Хартії Євросередземноморської неурядової платформи, в якій викладені спільні цінності, цілі та робочі принципи⁴⁶.

Євросередземноморська неурядова платформа також покликана реформувати Євросередземноморський громадський форум, що був започаткований 1995 року в рамках Барселонського процесу. Форум є місцем діалогу для тематичних, регіональних та субрегіональних мереж, місцевих та національних платформ, і збирається раз на рік у той же час, що і конференція міністрів закордонних справ країн Євросередземномор'я. Форум збирається за участі великої кількості представників громадянського суспільства з ЄС та країн Середземномор'я і готує конкретні рекомендації і пропозиції для міністерських конференцій Євросередземноморського партнерства. Наступний такий форум запланований на листопад 2008 року в рамках Французького Головування у ЄС. Форум фінансується з бюджету ЄС, виділеного на Головування тієї чи іншої країни-члена ЄС.

Крім того, в рамках Євросередземноморського партнерства збирається щорічний Саміт Економічних та Соціальних Комітетів, що заснований 1995 року і є дорадчим органом для Європейської Комісії та Ради ЄС. Саміт представлений Європейським Економічним і Соціальним Комітетом та відповідними органами з країн Середземномор'я. Він розглядає такі питання як міграція, зона вільної торгівлі, енергія та водні ресурси, зовнішній борг південних та північних середземноморських країн. За результатами Самміту готуються позиції та рекомендації для міністерських конференцій Євросередземноморського партнерства. Від 2008 року саміт фінансується в рамках Європейського Інструменту Сусідства і Партнерства.

Таким чином, інституалізація співпраці між громадянським суспільством ЄС та третіх країн може здійснюватися у формі спільного консультативного органу, який з боку ЄС представляє ЄЕСК, а з боку третьої країни – його відповідник, що об'єднує роботодавців, профспілки та інші організації громадянського суспільства. Такий орган відіграє дорадчу роль до двосторонніх органів політичного діалогу, що функціонують в рамках угод між ЄС та третьою країною. Через те, що, як правило, соціальний діалог і діалог між урядом та громадянським суспільством є досить слабо розвинений в третіх країнах, національні партнери ЄЕСК часто створюються органами, де уряд відіграє значну роль. Туреччина та Хорватія є прикладами такої співпраці.

Слабшою формою інституалізації є громадські форуми, на кшталт того, що існує між ЄС та Мексикою або багатостороннього громадського форуму країн Середземномор'я. На відміну від спільних консультативних комітетів, утворюваних за участю ЄЕСК, ці форуми набагато більш репрезентативні, але водночас їм бракує сталості і спадковості в роботі. Ідеальний варіант – коли спільний консультативний комітет і форум працюють разом, утворюючи різні майданчики для діалогу між громадянськими суспільствами.

Ще однією формою залучення громадянського суспільства третьої країни до вироблення політики ЄС є залучення ОГС цієї країни до роботи європейських асоціацій і платформ громадянського суспільства, що мають представництва у Брюсселі. Серед найбільш впливових таких платформ можна назвати Європейську Соціальну Платформу (соціальні НУО), CONCORD (НУО, що займаються розвитком), Green 10 (екологічні НУО), HRDN (Human Rights & Democracy Network, правозахисні НУО), Culture Action Europe (former EFAN, організації, що опікуються культурним розвитком), EPHA (European Public Health Alliance, організації, що працюють у сфері охорони здоров'я), EUCIS-LLL (European Civil Society Platform on Lifelong Learning, організації, що виступають за

⁴⁴ Opinion of the European Economic and Social Committee on EU-Mexico relations (2006/C 88/17)

⁴⁵ Euromed Non-Governmental Platform (<http://www.euromedplatform.org>).

⁴⁶ Засадничі рішення (стратегія, статут, фінансові аспекти) Євросередземноморської неурядової платформи ухвалюють Загальні збори, які обирають також Раду, що у свою чергу призначає Виконавчий Комітет, що складається з Голови та двох заступників, Генерального секретаря та Скарбника. Загальні збори збираються два рази на рік, між тим Рада ухвалює усі рішення.

навчання протягом життя), EWL (European Women's Lobby, жіночі громадські організації) тощо⁴⁷. Ці асоціації та платформи регулярно запрошуються до консультацій інституціями ЄС під час вироблення політики з того чи іншого питання. Варто зазначити, що для участі у таких платформах європейського рівня важливою є самоорганізація громадянського суспільства на національному рівні, оскільки такі пан-європейські платформи складаються з національних платформ країн-членів ЄС (а також країн-кандидатів на вступ), а не окремих організацій. Платформи ОГС з країн, що не є членами ЄС чи країнами-кандидатами на вступ, можуть бути включеними до загальноєвропейських мереж через співпрацю з платформами з країн-членів, або через співпрацю з окремими європейськими асоціаціями.

⁴⁷ Широкий перелік таких громадських платформ та асоціацій, а також опис їхньої діяльності та контакти можна знайти на веб-сторінці Контактної групи громадянського суспільства ЄС (EU Civil Society Contact Group). <http://act4europe.horus.be/code/en/default.asp>.

ПРОПОЗИЦІЇ ДО УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС

1. Українське громадянське суспільство: хто його репрезентує і який має потенціал до перетворення на потужного актора у розвитку відносин між Україною та ЄС

Можна стверджувати, що на сьогодні в Україні функціонує достатньо різноманітний і дієвий «третій сектор», який перебуває на стадії консолідації та "укорінення". Тобто, сектор починає усвідомлювати себе як щось ціле з власною ідентичністю – своїми спільними інтересами, спільним баченням розвитку суспільства і консолідованими вимогами до влади щодо бажаної державної політики.

На сьогодні сформована дієва мережа організацій громадянського суспільства (ОГС) по всій території України. Станом на 1 липня 2007 року в Україні зареєстровано біля 40 тисяч громадських організацій, 8 тисяч благодійних організацій, 19 тисяч профспілкових об'єднань, 5,5 тисяч споживчих товариств, 6 тисяч сусідських товариств. Однак за експертними оцінками⁴⁸ суспільно активних і незалежних громадських організацій можна нарахувати до 2,5 тисяч.

Для більшості суспільно активних ОГС реалізація статутних завдань сприймається як внесок у досягнення більш глобальної мети – побудови розвинутого громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави. Громадянське суспільство усвідомлює себе як авангард суспільства і намагається бути активним учасником процесу розбудови держави та суспільних відносин. Значна кількість позитивних демократичних змін у державній політиці України відбуваються за активної участі та лобювання ОГС. Актори громадянського суспільства мають досвід об'єднання у громадські платформи і коаліції для вироблення рекомендацій уряду та іншим гілкам влади та лобювання їх запровадження.

Однак варто вказати на три проблеми, які значно послаблюють вплив ОГС як на процеси в Україні, так і на розвиток відносин між Україною та ЄС. По-перше, ті групи інтересів, які реально впливають на формування порядку денного та прийняття основних рішень у державній політиці, знаходяться за межами "третього сектору", а більшою мірою у сфері великого бізнесу. Відтак, той вплив та лобювання, що його здійснюють ОГС або нівелюється, або лежить у площині "нижчої політики", тобто рішень більш бюрократичного характеру, які хоча й створюють позитивні прецеденти і закладають основи інституційної пам'яті в органах державної влади, але не впливають на політичні процеси і процес реформ в цілому. Ця проблема, зокрема, утруднює процес публічних консультацій та врахування інтересів громадськості у формуванні та реалізації рішень. По-друге, ОГС слабо пов'язані з широкою громадськістю, а відтак не впливають на формування громадської думки. Зазвичай ЗМІ звертаються з коментарями до представників ОГС лише в контексті висвітлення діяльності політиків. Відсутність серйозного впливу на формування громадської думки свідчить про значну слабкість ОГС. По-третє, хоча ОГС і мають досвід об'єднання у платформи і коаліції, такі коаліції як правило не є стійкими і тривалими. Таким чином, якщо говорити про громадську платформу, яка могла би якісно і легітимно репрезентувати українське громадянське суспільство у відносинах з ЄС, то її сьогодні не існує.

Які можна виділити сегменти і організації громадянського суспільства України, що могли би активно долучитися до розвитку і поглиблення відносин з ЄС, і за участю яких могли б бути створені двосторонні інституції та платформи на рівні громадянського суспільства? Як вже йшлося вище, єдиної платформи, яка би репрезентувала українське громадянське суспільство наразі немає. Утім, можливо, її не може бути в принципі, адже громадянське суспільство є достатньо неоднорідним.

Тим не менше, на сьогодні сформувалися окремі платформи/об'єднання, які тою чи іншою мірою репрезентують ті чи інші інтереси. Отже, маємо Національну тристоронню соціально-економічну раду при Президенті України (НТСЕР), яку було створено Президентом України наприкінці 2005 року⁴⁹. До Ради входять представники Кабінету міністрів України, всеукраїнські профспілки та їх об'єднання, всеукраїнські об'єднання організацій роботодавців – загалом 66 членів. Склад Ради визначається за порядком, встановленим самостійно кожною зі

⁴⁸ Євген Бистрицький, "Передчуття громадянського суспільства", "Дзеркало тижня", № 42, 11-18 листопада 2007р.

⁴⁹ Указ Президента України від 29 грудня 2005 року № 1871 "Про розвиток соціального діалогу в Україні"

сторін соціального діалогу. Хоча Рада є квазі-громадським органом, оскільки сформована рішенням Глави держави, а до її складу входять представники уряду, тим не менше, іншої платформи, яка би репрезентувала цей сегмент громадянського суспільства – профспілки та роботодавці – в Україні немає. Більш того, Рада вже є партнером ЄЕСК і має налагоджені контакти з аналогічними органами у країнах Європи.

Інша платформа, яку варто виділити, - це Громадська експертна рада при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС, яка була створена у 27 червня 2008 року рішенням цього органу. Засади організації та роботи Ради регламентуються відповідним Положенням. Рада налічує 31 члена, які є експертами з різних аспектів європейської інтеграції і представляють активні та впливові аналітичні центри, громадські організації всеукраїнського характеру (тобто, мають розвинуті осередки у різних регіонах України), громадські фонди, що опікуються питаннями дотичними до європейської інтеграції, а також окремі міжнародні проекти у сфері європейської інтеграції. Хоча рада була створена рішенням урядової структури, вона складається виключно з представників громадськості і жоден представник органу державної влади не входить до її складу.

Також в Україні є кілька дієвих громадських платформ у різних сферах, які могли б вже зараз налагоджувати робочі контакти та партнерство як з аналогічними платформами у країнах-членах ЄС, так і з відповідними платформами, що знаходяться у Брюсселі. Тут варто згадати Українську Гельсінську спілку з прав людини, яка була створена у 2004 році, і налічує 15 осередків з різних регіонів України (<http://www.helsinki.org.ua>). Спілка є асоційованим членом Міжнародної Гельсінської Федерації з прав людини, а також має налагоджені робочі контакти з такими загальновізнаними організаціями як Amnesty International та Human Rights Watch. Спілка здійснює активну діяльність у напрямку моніторингу дотримання прав людини в Україні (видаються щорічні детальні звіти) та впливу на державну політику. Окрім цього, варто згадати Асоціацію агенцій регіонального розвитку України (<http://www.narda.org.ua>), яка була створена у 2001 році і сьогодні налічує вже 43 члени – агенції регіонального розвитку з усієї України. Серед мереж, які працюють у сфері європейської інтеграції, варто виділити Українську асоціацію європейських студій (<http://www.europa.org.ua>), яка має у своєму складі більше 20 регіональних осередків та Мережу про європейських організацій України (<http://tolerant.org.ua/category/articles-news/merezha-proevropeiskih-organizacii.html>), до лав якої належить 41 громадська організація з різних регіонів України. Також варто згадати такі мережі як ВГО “Мама-86” (<http://www.mama-86.org.ua>), що опікується питаннями екології та налічує 17 організацій-членів, Комітет виборців України (<http://www.cvu.org.ua>), що має 125 відділень різного рівня в усіх регіонах України, а також Всеукраїнська асоціація сприяння самоорганізації населення (<http://samoorg.com.ua>), що налічує 14 осередків. Серед асоціацій, що об'єднують підприємців та виробників варто виділити Європейську бізнес асоціацію (<http://www.eba.com.ua>) та Раду підприємців при КМУ, які беруть активну участь у виробленні позиції України на переговорах щодо зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Цей перелік є далеко не вичерпним, але він вказує на значний потенціал українського громадянського суспільства до консолідації і про певний рівень готовності до, а в окремих випадках досвіду, співпраці з європейськими мережами.

2. Громадянське суспільство ЄС: хто його репрезентує і яким чином воно може бути залучене до реалізації угоди з Україною?

Громадянське суспільство ЄС, на відміну від українського громадянського суспільства, має більш тривалу традицію, але водночас є надзвичайно неоднорідним і розгалуженим. До громадянського суспільства ЄС можна віднести громадянські суспільства країн-членів ЄС, а також наднаціональне громадянське суспільство, що функціонує у вигляді пан-європейських платформ та мереж. Останні, як правило, представлені у Брюсселі з метою впливу на рішення та діяльність інституцій ЄС.

Що стосується громадянського суспільства країн-членів ЄС, то воно більшою мірою впливає на прийняття рішень національними урядами, які у свою чергу формують політику ЄС. Відповідно, розвиток зв'язків українського громадянського суспільства з громадянським суспільством країн-членів ЄС є дуже важливим, оскільки саме країни-члени ЄС мають визначальну роль у формуванні політики ЄС. Пан-європейські асоціації та платформи громадянського суспільства впливають головним чином на політику і діяльність керівних інституцій ЄС. Як вже згадувалося вище, у Брюсселі працює ціла низка таких платформ у різних сферах, як то права людини, політика міжнародного розвитку, навколишнє середовище тощо. Такі асоціації та платформи регулярно запрошуються до консультацій інституціями ЄС під час вироблення політики з того чи іншого питання. Оскільки Україна не є членом ЄС чи країною – кандидатом на вступ, участь українських громадських платформ у роботі пан-європейських платформ можлива лише у форматі співпраці, а не повноцінного членства. Однак навіть ця можливість на сьогодні не реалізовується у першу чергу через низький рівень обізнаності українських громадських платформ з діяльністю відповідних європейських платформ, а також через низький рівень

консолідації українського громадянського суспільства. Згідно з нашою інформацією, станом на сьогодні були встановлені лише попередні контакти за ініціативи саме європейських організацій. Йдеться про ECAS⁵⁰ – організацію, що займається більшою мірою посиленням спроможності громадянського суспільства бути ефективним на рівні ЄС, Eurostep⁵¹ – організацію, що налічує 19 членів та опікується міжнародним розвитком та APRODEV - платформа, що займається розвитком і посиленням спроможності громадянського суспільства.

Окрім того, як вже зазначалося раніше, існує Європейський економічний та соціальний комітет (ЄЕСК), створений у 1957 році, який позиціонує себе як “місток між Європою та організованим громадянським суспільством”. ЄЕСК налічує 344 члени, кандидатури яких пропонуються урядами країн-членів ЄС і затверджуються Радою ЄС терміном на 4 роки. Члени ЄЕСК представляють різні сегменти громадянського суспільства країн-членів ЄС – роботодавці, профспілки та інші інтереси (представники громадських організацій, що опікуються питаннями навколишнього середовища, прав споживачів, розвитку малого та середнього бізнесу та багатьма іншими питаннями). Зважаючи на те, що роль ЄЕСК визначена установчими договорами ЄС, ЄЕСК часто сприймається як та платформа, що має повне право представляти громадянське суспільство ЄС. Як показує практика, саме за участі і, власне, ініціативи ЄЕСК, створюються двосторонні платформи громадянського суспільства ЄС та третіх сторін. Оскільки у ЄЕСК традиційно домінували перші два сегменти громадянського суспільства – роботодавці та профспілки, партнером з третьої країни часто залучалися аналогічні організації. В Україні такою організацією є згадана вище Національна тристороння соціально-економічна рада при Президенті України.

Зважаючи на різноманітність громадянського суспільства ЄС, а також на множинність каналів впливу цього громадянського суспільства на формування та реалізацію політики ЄС (зокрема, й щодо України), видається за доцільне пропонувати українському громадянському суспільству максимально розвивати співпрацю і використовувати усі наявні канали. Нова угода між Україною та ЄС своїми положеннями має максимально сприяти цьому.

3. Пропозиції щодо положень про громадянське суспільство у новій угоді

На нашу думку, розвиток громадянського суспільства і його залучення до формування та реалізації державних політик/процесу реформ (зокрема, через започаткування практики проведення публічних консультацій з громадськістю) і розвитку відносин між сторонами мають бути включені до переліку цінностей, що їх поділяють Україна та ЄС, і на яких базується співпраця між сторонами в рамках угоди. Відповідні положення можуть бути як частиною преамбули угоди, так і (або) частиною розділу про загальні положення чи політичний діалог. Ця пропозиція базується на тій практиці, що вже склалася у договірній практиці ЄС (про що йшлося вище), а також є логічною у світлі еволюції підходу до ролі громадянського суспільства у ЄС і в політиці ЄС щодо України (в рамках Європейської політики сусідства).

Зважаючи на те, що наразі громадянське суспільство України є недостатньо розвинутим для повноцінного виконання своїх функцій, договірні сторони мають взяти на себе зобов'язання щодо розвитку громадянського суспільства. Україна, зокрема, повинна взяти зобов'язання покращити регуляторне середовище та механізми фінансування громадянського суспільства з державного бюджету (в рамках соціального замовлення і через надання цільового фінансування, спрямованого на посилення спроможності та інституційний розвиток). Відповідні зобов'язання з боку України мають бути чітко артикульовані в новій угоді і, за можливості, деталізовані. Зокрема, має йтися про ухвалення нового закону про громадські організації, який би повністю відповідав європейським стандартам що сформульовані у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі⁵³.

Новий закон має спростити та здешевити процедури створення і реєстрації громадських організацій, гарантувати право об'єднання для юридичних осіб, скасувати чинні територіальні обмеження на діяльність організацій, дозволити здійснювати комерційну діяльність, дозволити громадським організаціям діяти в інтересах не тільки своїх членів, але й громад і на благо суспільних інтересів. Окрім того, має йтися про необхідність

⁵⁰ European Citizen Action Service (<http://www.ecas.org>).

⁵¹ European Solidarity Towards Equal Participation of People (<http://www.eurostep.org/wcm/index.php>).

⁵³ Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій в Європі № CM/Rec(2007)14 (Прийнято Комітетом Міністрів 10 жовтня 2007 р. на 1006-му засіданні).

системного оновлення законодавства, що регулює благодійну діяльність⁵⁴. Не менш важливим є питання фінансування громадських організацій як основного фактору, що визначає їх стабільність. Відповідно, має йтися про створення правових умов для вільного продажу організаціями своїх соціальних послуг та отримання грантів з державного бюджету, створення державного фонду інституційної підтримки розвитку громадянського суспільства, який міг би надавати гранти з державного бюджету на конкурсній основі; одночасно важливим видається запровадження механізму соціального замовлення або закупівлі державою соціальних послуг в ОГС.

Зважаючи на те, що нова угода міститиме розлогий додаток з переліком директив ЄС, що їх Україна запроваджуватиме в рамках процесу адаптації законодавства, ми пропонуємо доповнити цей перелік законодавчими актами ЄС, положення яких сприяють діяльності організованого громадянського суспільства в ЄС⁵⁵.

Європейський Союз, у свою чергу, також має взяти на себе зобов'язання реалізовувати політику, спрямовану на посилення спроможності громадянського суспільства України. Досвід політики розширення ЄС пропонує цікаві практики у цьому відношенні: створення фондів розвитку громадянського суспільства (як це було у випадку з країнами Центрально-Східної Європи) та інших інструментів, що сприяють налагодженню горизонтальних контактів, мереж та партнерств на рівні громадянського суспільства (застосовані на прикладі країн Західних Балкан та Туреччини). Їх варто врахувати при виробленні відповідної політики ЄС щодо України.

4. Інституційний механізм

Як показав вищезазначений аналіз, ЄС має досвід створення двосторонніх громадських платформ як на основі міжнародних договорів з третіми країнами, так і на основі інших домовленостей. У деяких випадках така практика є більш успішною, ніж у інших; також відрізняється формат участі у таких платформах з боку третьої країни (адже з боку ЄС громадянське суспільство як правило представлене ЄЕСК). Зважаючи на постійне вдосконалення та створення нових форм співпраці ЄС з третіми країнами, а також зважаючи на реалії відносин між Україною та ЄС, автори цієї доповіді пропонують закласти у нову угоду положення про створення двосторонньої інституції між Україною та ЄС на рівні громадянського суспільства. Безумовно, створення такої інституції є можливим і без наявності відповідного положення в угоді. Тим не менше, наявність відповідного юридично зобов'язуючого положення матиме важливе значення у кількох аспектах. По-перше, цим самим обидві сторони заявлять про своє визнання тієї ролі, яку вже відіграє і має відігравати громадянське суспільство у розвиткові відносин між Україною та ЄС. По-друге, наявність міцних правових підстав для створення і роботи такої інституції буде важливою у разі не дуже сприятливого політичного контексту: вона закладе додаткові механізми контролю за демократичними процесами з боку громадянського суспільства у ситуації, коли політичні еліти з тих чи інших причин не спроможні забезпечити такий контроль. По-третє, нова угода створить новий правовий прецедент, який може бути поширений на інші країни, з якими ЄС бажає поглиблювати свої відносини. Це свідчитиме про реальність регіонального лідерства України.

Щодо можливого формату двосторонньої інституції на рівні громадянського суспільства, то його варто розглядати у двох площинах. По-перше, яким має бути місце такого органу в загальній інституційній структурі реалізації угоди. По-друге, хто має входити до такої інституції як з боку ЄС, так і з боку України?

З першого питання маємо, власне, дві альтернативи: або така інституція має здійснювати дорадчі функції при двосторонніх органах політичного діалогу (Рада з питань асоціації тощо), або вона має бути незалежним і окремим органом, який репрезентує громадянське суспільство та впливає на діяльність двосторонніх органів політичного діалогу. На нашу думку, оптимальним є варіант створення двосторонньої інституції, яка буде автономною інституцією, але матиме дорадчу функцію у тому сенсі, що матиме можливість впливати на формування порядку денного двосторонніх органів політичного діалогу та залучатися до вироблення рішень.

Що стосується складу двосторонньої інституції, то найреалістичнішим сценарієм на сьогодні видається створення спільного органу, що з боку ЄС буде представлений ЄЕСК (інших прецедентів просто немає), а з боку України – його відповідником, тобто органом, що об'єднує роботодавців, профспілки та інші ОГС. Зважаючи на те,

⁵⁴ А саме про спрощення процедур створення і реєстрації благодійних фондів, забезпечення можливості створення фондів за заповітом або на підставі виділення майна, створення ефективних податкових пільг для корпоративних благодійників та одержувачів благодійної допомоги, запровадження зниженої ставки податку на додану вартість (в межах 7-10%) на товари і послуги, що визнані суспільно-корисними.

⁵⁵ Зокрема, йдеться про Регламент 918/83, що визначає перелік товарів, які можуть бути визнані гуманітарною допомогою, що звільняється від сплати мита, Директиву 6/77 про податок на додану вартість, Директиву про транскордонне співробітництво, Директиву 2004/114 про волонтерів.

що в Україні є Національна тристороння соціально-економічна рада при Президентіві України (НТСЕР), у якій представлені роботодавці та профспілки, але немає інших сегментів громадянського суспільства, формат з боку України може виглядати як НТСЕР + 1, де останнє представлене делегатами від інших сегментів громадянського суспільства. Власне, таким є формат, який обрала Хорватія і про який йшлося вище. Відкритим залишається питання про обрання чи визначення делегатів від ОГС. Одним варіантом може бути проведення широкого громадського форуму, на якому присутні ОГС визначають своїх делегатів. Другий варіант – створення національної асоціації (можливо, юридичної особи), до складу якої увійдуть різноманітні ОГС, що відповідатимуть наперед визначеним критеріям. Третій варіант – формування представництва від ОГС на основі нещодавно утвореної Громадської експертної ради при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС. У будь-якому випадку роль держави визначенні складу делегатів від ОГС має бути обмеженою.

Насамкінець варто зазначити, що наявність у новій угоді між Україною та ЄС положень про громадянське суспільство та створення інституції за участю організацій громадянського суспільства, не повинні виключати можливості залучення громадянського суспільства на основі інших домовленостей. Більш того, таких домовленостей можна досягнути вже найближчим часом, не чекаючи на підписання та набуття чинності новою угодою, і таким чином підготувати українське громадянське суспільство до тих форм співпраці, що їх передбачатиме угода. Такими домовленостями можуть бути рішення Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС, домовленості про співпрацю з ЄЕСК та різними європейськими громадськими платформами, тощо. Як зазначалося вище, українське громадянське суспільство повинно максимально використовувати усі можливі канали співпраці з ЄС та впливу на розвиток відносин між Україною та ЄС. Отже, має йтися про налагодження співпраці з платформами країн-членів ЄС, які входять до пан-європейських мереж. Через таку співпрацю українські ОГС могли б долучитися до діяльності пан-європейських мереж. Наприклад, румунські громадські організації довгий час брала участь у роботі мережі Concord через польську групу «Заграніца» (<http://www.zagranica.org.pl>), що мала офіс у Брюсселі. Також має йтися про налагодження співпраці безпосередньо з пан-європейськими мережами, тобто їхніми штаб-квартирами у Брюсселі. В рамках ініціативи «Східне партнерство», яка зараз розробляється Європейською Комісією, очевидно йтиметься про створення регіональних громадських форумів за участю організацій громадянського суспільства з ЄС, що також може бути цікавою можливістю. Насамкінець, вже зараз можна говорити про створення платформи для співпраці з ЄЕСК (ЄЕСК вже висловив готовність до створення такої платформи) з метою напрацювання досвіду, який ляже в основу двосторонньої громадської інституції, що ми її пропонуємо створити в рамках угоди про асоціацію між Україною та ЄС.